

VIRTUS

27 | 2020

Yme Kuiper

Dominant vertoog of degelijk naslagwerk?

159

Kees Zandvliet, *De 500 Rijksten van de Republiek. Rijkdom, geloof, macht & cultuur* (Zutphen: Walburg Pers, 2018, 480 p., ill., index)

In 2006 verscheen als een uitgave van het Rijksmuseum het vuistdikke boek *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw*. Auteur was de thans aan het Amsterdam Museum verbonden hoogleeraar Kees Zandvliet, die zich door een stel collega's liet bijstaan, om een soort halve *Quote-500* voor de zeventiende-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden samen te stellen. De ondertitel van dit rijk geïllustreerde boek luidde: 'Kapitaal, macht, familie en levensstijl'. De vier termen staan voor de zichtbare en minder zichtbare dimensies van rijkdom op grond waarvan mensen in die tijd tot de top-elite van de Republiek behoorden. Wie een beetje thuis is in de sociologie van sociale stratificatie herkent onmiddellijk het model van sociale ongelijkheid zoals dat ooit is ontwikkeld door Max Weber ('klasse', 'stand' en 'partij') in *Wirtschaft und Gesellschaft*. Later is dat model nader uitgewerkt door onder andere Pierre Bourdieu met zijn onderscheid in verschillende kapitaalsoorten. Een Nederlandse variant bedacht Kees Schmidt in zijn studie over de lange termijnontwikkeling van 'het maatschappelijk vermogen' van de deftig-burgerlijke, later geadelde, Hollandse familie Teding van Berkhout.

Dat het Rijksmuseum het initiatief nam verwondert niet. Het museum is immers uitgegroeid tot de schatkamer van de Gouden Eeuw. Nadien is die term zelf onder vuur komen te liggen. Zelfs bij het Rijksmuseum herbezint men zich erop, want steeds meer worden in onze tijd de schaduwzijden van de Gouden Eeuw belicht: met voorop als zwarte bladzijden slavernij en slavenhandel, armoede en uitbuiting, én oorlogsgeweld. Bij een *Quote*-benadering

hoort een ranglijst: wie waren – in juiste volgorde – de rijksten in het land? Wat eenieder kon vermoeden bleek waar te zijn: het overgrote deel van dit keurcorps van rijke mannen (en enkele vrouwen) woonde in Holland en daarvan weer een fors deel in Amsterdam (138 personen). Talloze portretten van deze mannen en hun echtgenotes zijn te vinden in musea in Holland, met weer het Rijksmuseum voorop. Een klein deel ervan is zelfs nog eigendom van de rechtstreekse nazaten van de allerrijksten van eeuwen geleden. Dit laatste zegt veel over het familiebesef en het aanpassingsvermogen van deze toentertijd rijke burgers en van de hen opvolgende generaties van verwanten. Meer dan in onze tijd blijkt hun persoonlijke rijkdom afhankelijk van hun familie, vrienden en relaties, kortom van hun netwerken. En omgekeerd konden zij indertijd op basis van hun rijkdom maatschappelijk heel invloedrijk zijn, dat wil zeggen macht uitoefenen, veel personeel in dienst nemen, modes verspreiden, buiten hun eigen stad en regio reizen en anderen bevoorrechten. Omdat in onze collectieve herinnering de zeventiende eeuw staat voor dynamiek, bloei én rijkdom straalt deze trits juist ook af op deze welstandselite van mannen en vrouwen.

160

Aan de top van de lijst staat overigens niet een burger of koopman maar de ‘familie Van Oranje’, een hoogadelijk geslacht, met een geschat vermogen van 25 miljoen gulden. En als nummer twee vinden we de edelman Hans Willem Bentinck, afkomstig uit een Gelders-Overijssels adellijk geslacht, een protegé van stadhouder-koning Willem III – goed voor elf miljoen. Dat roept onmiddellijk de vraag op van hoe het zit met de adel in deze elite? Die vraag zal als een rode draad fungeren in deze beknopte beschouwing. Van de in totaal 264 personen van wie een biografische schets (of een heel korte aanduiding) is gemaakt behoorden er 33 tot de adel, inclusief de hoge adel (Oranje en Nassau); de meesten van hen woonde buiten Holland. Het zijn met name grootgrondbezitters. Vermoedelijk is een aantal katholieke adellijke families hier buiten de boot gevallen. Vertoon van rijkdom was de adel niet vreemd; de burgerij, aanvankelijk meer beducht voor kritiek uit calvinistische hoek, liet de soberheid meer los vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw. Steeds vaker maakten de heren en dames gebruik van eigen koetsen en jachten. Hun buitenleven kreeg steeds meer allure, zonder dat direct sprake was van het na-apen van de adel.

Nog even terug naar de lijst zelf. Nummer drie is een vrouw: Elisabeth Tiellens, dochter van een Amsterdamse zijdenlakenkoper, ook weer een protegé van Willem III. Deze weduwe Poulle bezat een fraaie buitenplaats te Berkenrode. Haar vermogen is geschat op bijna twee miljoen gulden. Zoals gezegd, Holland domineerde op de lijst, waarop alleen personen prijken met een geschat vermogen van 200.000 gulden of meer. Uit Friesland kwamen er maar tien, uit Zeeland negen en uit Groningen zeven, om ons hier tot de (welvarender) zee-gewesten van de Republiek te bepalen. De drie provincies Utrecht, Overijssel en Gelderland leverden in totaal niet meer dan ongeveer twintig. In feite bestond de hele getelde groep uit ruim driehonderd (312) rijken, want de categorie van personen met een vermogen van ten minste 200.000 gulden bleek moeilijk precies afgrensbaar. Een andere handicap bij het onderzoek was dat reële vermogens en fiscale vermogens meestal behoorlijk uiteenliepen. De fiscale waren altijd lager dan de reële.

In 2018 publiceerde Zandvliet een nieuwe, uitgebreidere versie van zijn onderzoek naar de allerrijksten in de Republiek. De belangrijkste verandering daarbij, die tevens een verbetering inhield, was dat nu ook de achttiende eeuw was meegenomen. De lezer ontmoet

nu echt à la de *Quote* de 500 rijksten: 250 uit de zeventiende eeuw en 250 uit de achttiende. Daarmee veranderde het onderzoek in een longitudinale studie: hoe was het de oorspronkelijke welstandselite vergaan na de Gouden Eeuw? Bij zijn eerdere onderzoek had Zandvliet al geconstateerd dat in de loop van de zeventiende eeuw de rijkdom van de allerrijksten was toegenomen. Niet alleen de tekst in het boek nam toe maar ook het formaat ervan. Het kreeg zelfs een geheel nieuwe ondertitel: 'Rijkdom, geloof, macht en cultuur'. Voor de toevoeging van 'geloof' valt veel te zeggen, het weghalen van 'familie' en, met oog op de illustraties, 'levensstijl' is minder overtuigend. Zoals Zandvliet het zelf precies uitdrukt: 'Wie rijk was, wilde dat ook tonen.' De vrouw van een burgemeester van Gouda wierp in het tweede kwart van de achttiende eeuw haar gierige man eens voor de voeten: 'fatsoen koopt men bij de silversmit.' Wie als bezoeker vanaf het midden van de zeventiende eeuw de voorhal van een grachtenpand of buitenplaats binnenstapte kreeg onmiddellijk te zien wat de status (het fatsoen of de eer) van de eigenaren was. Kaarten, bustes, wapens, wapenborden, portretten, enz. kondigden die immers aan. Was die eigenaar pas overleden dan volstond een bezoek aan een kerk in de stad of in een dorp van zijn of haar ambachtsheerlijkheid om aan rouwbord of grafzerk de maatschappelijke positie af te lezen.

161

Volgens Zandvliet was de druk van de *deadline* voor het boek veel minder groot bij de nieuwe dan bij de eerste versie. Dat is duidelijk te zien aan de biografieën van personen en de variatie aan illustratiemateriaal. Het boek geeft daarnaast meer inzicht in de economische basis van de Republiek (de handel over zee, inclusief de graanhandel met het Oostzeegebied), met als zwaartepunt het gewest Holland. Hetzelfde geldt voor het steeds oligarchischer en minder democratisch worden van stedelijk en gewestelijk bestuur. In beide eeuwen bleef de familie in eerste lijn het belangrijkste richtsnoer voor het handelen. Het sluiten van een goed huwelijk gold als de eerste opdracht voor een jongeman die een goede loopbaan ambieerde. Een fraaie tabel laat zien hoe elf gouverneurs van Curaçao onderling verwant en verzwagerd waren – familienetwerken in optima forma. Voor hoge bestuursposities in de Oost (huidig India en Indonesië) gold hetzelfde.

Daarnaast is er de afhankelijkheid aan de kerk en geloofsrichting. Opvallend blijft de ontwikkelingsgang van de doopsgezinden. In het zeventiende-eeuwse Amsterdam treffen we onder de 250 rijksten van de stad zeven doopsgezinden aan; in de achttiende zijn het er zestien, terwijl het aantal doopsgezinden inmiddels fors is gedaald. Nog opvallender: in de Gouden Eeuw zijn de doopsgezinden goed voor zes procent van het totale kapitaal van de 250 allerrijkste Amsterdammers, maar in de eeuw daarna is dat cijfer opgelopen tot ruim veertien procent. De rijkdom onder hen was gegroeid en had zich kennelijk bij sommige families opgehoopt. Die trend van gestegen rijkdom manifesteerde zich voor deze gehele elite in de achttiende eeuw. De vermogens lagen toen ruim een kwart (27,5%) hoger dan in de eeuw daarvoor. Een vergelijking met topvermogens in Engeland leert dat deze aldaar in de zeventiende eeuw iets groter waren en dat de kloof zich vervolgens ging vergroten. Veel meer dan in de Republiek vinden we aan de top van de Engelse rijkdom-piramide grootgrondbezitters en plantage-eigenaren. Sterker nog, de allerrijksten van de Republiek belegden rond 1782 een derde van hun beleggingen (335 miljoen gulden) in buitenlandse waardepapieren.

Hoe past de adel in het alomvattende beeld dat Zandvliet schetst? We geven eerst even de uitkomsten van zijn nieuwe lijst: op precies de 250 rijksten van de Gouden Eeuw treffen

De allerrijksten in de Republiek onderscheidden zich in de zeventiende eeuw door hun betrokkenheid bij de jacht en de hoge adel met name door de valkerij. Portret van Willem Jansz. Verbruggen (1620-1678), valkenier van de Oranjes, bij het buiten Valkenbosch aan de Loosduinseweg bij Den Haag. De dode haas, de polsstok en de wit-zwarte windhond verwijzen naar de hazenjacht met lange honden en de valk met kapje naar de valkerij (*olieverf op doek, Johan le Duq, circa 1655; coll. Museum Rotterdam*)

we 27 personen van adel aan, onder wie drie vrouwen (geboren Van Haersolte, Van Wassenaer en Van Pallandt). Dat scheelt nauwelijks ten opzichte van de lijst uit 2006. Voor de achttiende eeuw komt Zandvliet niet hoger uit dan zeven adellijke personen, onder wie stadhouder Willem V (op nr. 1), een van Nassau-Ouwerkerk (nr. 53) en de hertog van Brunswijk, raadman van Willem (nr. 77). Verder nog mannen uit de families Van Isendoorn à Blois, Sloet, Hompesch en Schimmelpenninck van der Oije. Dit kan niet kloppen. Volgens Zandvliet zou de adel vanwege de economische crisis in de landbouw tussen 1650-1750 enorm zijn teruggevallen in welstand. Maar dit oogt als een vrije val. Het lijkt er verdacht veel op dat dit onderzoek naar de economische elite in de achttiende eeuw niet vlakdekkend is geweest voor de adel. Het laagste vermogen op Zandvliets lijst voor de achttiende eeuw was 223.000 gulden. Er zullen in die eeuw, met name na 1750, ongetwijfeld meer dan zeven adellijke mannen én vrouwen zijn geweest met een vermogen van boven genoemd bedrag. Als

we een gok mogen doen, dan zeker het dubbele aantal. Waarom staan bijvoorbeeld de weduwe van de Friese stadhouder Johan Willem Friso of haar zoon, de latere stadhouder Willem IV, niet op Zandvliets hoofdlijst? Ook zou het me niet verbazen als de Friese adellijke families Eysinga, Aylva en Vegelin van Claerbergen of de Utrechtse Van Lyndens op de lijst horen te staan – samen met nog enkele andere vertegenwoordigers van de adel uit Overijssel, Gelderland en Groningen. Ook het gegeven dat de adel geneigd was een grotere staat te tonen dan regenten, kooplieden of hoge ambtenaren kan deze vrije val op de lijst moeilijk verklaren. Dat er altijd door burgers naar de adel is gekeken staat buiten kijf: van zwarte bedienden tot en met de jacht als tijdverdrijf, van de aanleg van een vooroudergalerij tot en met stamreeksen, het lijken stuk voor stuk dalende cultuurgoederen te zijn geweest in de Republiek. Toch was het niet allemaal eenrichtingsverkeer: edelen trouwden rijke burgerdochteren en gingen ook Chinees porselein en schilderijen met genrevoorstellingen verzamelen. De mooie illustraties in de studie van Zandvliet spreken boekdelen: of het nu de edelman, vechtjas en slavenhouder Johan Maurits van Nassau was in de Gouden Eeuw of de laat-achttiende-eeuwse, doopsgezinde koopman en verzamelaar Willem Philip Kops II uit Haarlem, beide heren hielden van mooie spullen. De ironie van de geschiedenis wil dat ‘Het gezicht op Delft’ van Johannes Vermeer ooit hing op de buitenplaats (Wildhoeve) van de laatste en daarna, begin negentiende eeuw, verhuisde naar het vroegere stadspaleis van de eerste, het Haagse Mauritshuis (omdat koning Willem I midden op het doek de Nieuwe Kerk ontwaarde). Daarom staat Vermeers meesterwerk groot afgebeeld in het boek.

163

Maken we de balans op van dit fraai uitgegeven en helder geschreven boek: is het toch weer een proeve van ‘Holland boven’ geworden? Zeg een herhaling van het vaak door regionale historici en adelshistorici bekritiseerde dominante vertoog. Of is deze tweede versie uitgegroeid tot een degelijk naslagwerk, met slechts een paar fouten? Misschien is het verstandig het boek niet vooraleerst te beschouwen als een historische studie maar als een erfgoedstudie. Het is zeker minder *Quote*-achtig geworden en biedt meer inzicht in familienetwerk en levensstijl. Materieel en zelfs immaterieel erfgoed komen goed aan bod. Het is een bonte wereld van mensen, dieren, scènes en kunstwerken die we bladzij na bladzij aanschouwen. Zo bezien is het boek zeker een aanwinst voor de koffietafel.

- Valbijl of vangnet? Natuurmonumenten, de adel en de verwerving van landgoederen en buitenplaatsen, 1905-1980 9
Michiel Purmer
- Class, gender and national identity. Music-making in eighteenth-century Dutch noble homes 33
Joris van Son
- Insignia Summorum Principum*. Using symbols of power in pursuit of higher rank and status by German prince-electors and Polish-Lithuanian princes 55
Jakub Rogulski
- Dossier Adellijke Vrouwen**
- ‘Defending the castle like a man’: on belligerent medieval ladies 79
Elizabeth den Hartog
- Belle van Zuylen: schrijfster van adel, over de adel. Haar correspondentie digitaal beschikbaar 99
Suzan van Dijk
- Een ruk naar Brits. De internationale politiek van Anna van Hannover, 1756-1757 115
Simone Nieuwenbroek

